

Гриценко Г. Селяни у націотворчих процесах України і Білорусі

УДК 94(477+476)"18/19"-058.232.6

Галина ГРИЦЕНКО,

кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) grycenko84@gmail.com

СЕЛЯНИ У НАЦІОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ І БІЛОРУСІ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті проаналізовано історичну готовність білоруських та українських селян Наддніпряниці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до залучення їх у модерне націотворення. Простежено особливості інтеграції традиційного українського і білоруського селянства у націотворчі процеси. Відзначено прогресивну роль української та білоруської інтелігенції у національному пробудженні селянства, формуванні національної самосвідомості, утвердженні рідної мови. Селяни віддавали перевагу соціальним зв'язкам, які, з одного боку, виступали гальмом для модернізації, а з іншого давали змогу зберегти етнокультурну ідентичність, що становила підставу для варіативного формування новочасної української і білоруської націй.

Ключові слова: Україна, Білорусь, селянство, освіта, національний рух.

Літ. 21.

Halyna HRYTSENKO,

Ph. D in History, lecturer of the World History Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) grycenko84@gmail.com

PEASANTS IN THE UKRAINIAN AND BELORUSSIAN NATION FORMING PROCESSES (the second part of the 19-th – the beginning of the 20-th century)

The historical willingness of the Ukrainian and Belorussian Naddnieper's peasants to their involvement into the modern nation formation in the second part of the 19-th – the beginning of the 20-th century is analyzed. The peculiarities of the traditional Ukrainian and Belorussian peasants' integration are traced. Ukrainian and Belorussian intelligence's progressive part in the national apperception and strengthening of the mother tongue is also admitted. The peasants gave preference to the social relations which, on the one hand, acted like brakes of modernization, on the other hand, gave an opportunity to save the etnocultural identity that created the basis for the optional formation of modern Ukrainian and Belorussian nations.

Key words: Ukraine, Belarus, peasants, education, national movement.

Ref. 21.

Галина ГРИЦЕНКО,

кандидат исторических наук, преподаватель кафедры всемирной истории
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана
Франко, (Украина, Дрогобыч) grycenko84@gmail.com

КРЕСТЬЯНЕ В НАЦИОТВОРЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ УКРАИНЫ И БЕЛАРУСИ (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.)

В статье проанализировано историческую готовность белорусских и украинских крестьян Приднепровья второй половины ХІХ – начала ХХ в. к привлечению их в современное нации.

Просліджені особенности интеграції традиційного українського и белорусского крестьянства в націотворчі процеси. Отмечено прогрессивную роль украинской и белорусской интеллигенции в национальном пробуждении крестьянства, формировании национального самосознания, утверждения родного языка.

Ключевые слова: *Украина, Беларусь, крестьянство, образование, национальное движение.*

Лит. 21.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження визначається проблемами, пов'язаними з націотворчими процесами в Центрально-Східній Європі у ХІХ ст., формуванням сучасних націй. Специфіка міжслов'янських взаємин цього часу полягала у тому, що політичне становище слов'янських народів, позбавлених державності, породило ідею слов'янської взаємності. Україна та Білорусь спільно виступили проти колонізаторської політики російського царизму, спрямованої на повну асиміляцію українців й білорусів.

Протягом тривалого часу сільське населення України та Білорусії характеризувалося дуже низькою національною свідомістю. Воно було одночасно фундаментом і баластом модерної нації.

Аналіз досліджень. Українськими та білоруськими дослідниками (Ю. Присяжнюк [15], М. Біч [3], О. Ільїн, М. Гарбачик [9], С. Токць [18]) вже чимало зроблено для вивчення білорусько-українських громадських зв'язків окресленого періоду, однак чимало аспектів цієї проблеми залишається поза увагою дослідників. Особливо це стосується ролі селянства у націотворчих процесах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Мета роботи – дослідити ставлення сільського населення України і Білорусії до національного руху у бездержавний період їхньої історії.

Виклад основного матеріалу. З одного боку, білоруська й українські нації були «селянськими» націями: селяни становили більшість членів цих національних спільнот. Їхні літературні мови були вироблені на основі місцевих, народних говірок [19, 182]. Багато елементів сільської традиції стали канонами національної культури. З іншого ж боку, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сільське населення України і Білорусії ставилося до національного руху з певним застереженням і не зробило практично нічого для того, щоб підтримати спроби національно свідомої інтелігенції побудувати українську і білоруську держави.

Український та білоруський етнос у ХІХ ст. перебував під тиском передусім російської та польської національної ідеології. Хоча українська та білоруська національні ідеології виявили надзвичайну гнучкість і змогли пристосуватися до несприятливих умов, проте вони не користувалися ширшим впливом (виняток в українському випадку становила Східна Галичина).

У перших десятиліттях ХІХ ст. польська національна ідеологія, як і російська, приділяла велику увагу політичним чинникам, які об'єднують націю. Аж до селянського повстання 1863 р. більшість поляків була переконана, що немає суперечності між українським, білоруським етнічним походженням та приналежністю до польської нації. Цю ситуацію описували формулою: «русини – це гілка польської нації, подібно як гуралі чи кашуби» [11, 8].

Однак у другій половині ХІХ ст. серед поляків перемагло розуміння нації як спільноти людей, що належать до одного і того ж етносу. Чинниками, які цементують націю, було визнано «спільну кров і спільні звичаї» [11, 9]. Водночас польська суспільно-політична думка дуже чітко розмежовувала свідомих учасників національної спільноти від національно несвідомої «етнографічної маси». Головним завданням усіх тих, хто вже

Гриценко Г. Селяни у націотворчих процесях України і Білорусі

розумів свої національні обов'язки, було національне усвідомлення «народу». А остаточною метою вважалося досягнення такого стану, коли усі члени народної спільноти будуть її свідомими членами. Російська модель здійснювала вплив на всі спільноти регіону, у тому числі й на польську. Однак, найбільше цей вплив позначився на білорусах та українцях.

Активним керівником селянського повстання в Білорусі був Кастусь Калиновський [10, 163–164]. Він дотримувався революційно-демократичних поглядів, був прихильником народної селянської революції. К. Калиновський напередодні повстання 1863 р. на сторінках газети «Мужицька правда» з допомогою історичних екскурсів намагався довести селянам, що причина важкого становища полягає у «московському правлінні». Під «москалем» він розумів російських солдат, чиновників, царя. Крім цих ворогів селян, К. Калиновський вказував також на байдужість, страх, притаманні селянам, що сприяли їх закріпаченню [8, 128–129].

Виступаючи проти російського самодержавства, К. Калиновський вважав, що білоруси й українці повинні самі вирішити питання про свою незалежність і форму управління. «Повстання 1863 року було одним із нечисленних в історії ХІХ століття прикладів, коли по суті групка озброєних людей, захищаючи свою людську і національну гідність, повстала проти величезної імперії. Вони ціною життів своїх найкращих синів висловили протест проти російського феодалізму, абсолютизму та деспотизму, засвідчивши прихильність конституційності та парламентаризму» [10, 179].

Ім'я К. Калиновського значить для білорусів те ж саме, що і для українців ім'я Степана Бандери – це їх національний герой.

Після 1863 р. замість ополячення почалася русифікація засобами освіти та репресіями. К. Калиновський ставив і по-своєму вирішував національне питання. Він надавав великого значення національній мові в справі розвитку культури і говорив з білоруським народом на його рідній мові, виступав за захист прав білоруського народу на розвиток своєї національної культури. Він вимагав, щоб дітей у школах навчали рідною мовою.

Слід відзначити, що розвиток білоруського (як і українського) інтелектуального середовища помітно стримувався економічною слабкістю міст, на що свого часу (на початку ХХ ст.) вказував академік Євфимій Карський, ведучи мову про «етнографічну карту білоруського племені» [11]. Безземельні та малоземельні селяни змушені були займатися відхожими промислами, переселятися на південні і східні окраїни імперії, а ті, котрі залишалися «вірними батьківщині», не виявляли помітного бажання «до наук» [11, 12]. Здобуття освіти традиційно не входило в пріоритети сільських мешканців. Причому як у сенсі нагального модерного самоствердження селян, так і панівного в урбанізованих колах «кріпосницького погляду на народ» [2, 193–194].

Важливо зазначити, що соціальним джерелом формування власне білоруських інтелектуалів були шляхта й селянство. Відтак маємо підстави для аргументованого припущення: абсолютна більшість селянського загалу не сприймала, не використовувала нагоду інтелектуального ствердження в історичних умовах суспільної модернізації.

Отож, інтеграція традиційного українського і білоруського селянства в націотворчі процеси відбувалася з певними особливостями. Хліборобу доводилося сподіватися на віру; була в тому ментальна потреба – вірити. А вже кому вірити, то питання обставин і часу – чи священику, чи чиновнику, чи ідейному революціонеру («А зразу, братця, видно, що чоловік (агітатор, що виступав перед селянами в революційні 1905 – 1907 рр. – Г. Г.) це бідовий, бач як ото на панів та на буржуазію зубами скригав... мабуть і йому

допекли... Видно, що він не якийсь небудь, а учений!») [1, 122]. У цей час освіта перебувала в «тисках непопулярності» традиційного сільського повсякдення. Підтвердження цього знаходимо в численних приказах («Коли кажуть, що розумний, не вір нікому», «Кому біда докучить, то й розуму научить», «Корчма розуму учить» та ін.), поширених серед білоруських (як і українських) селян [1, 125]. Отже, можна констатувати: селяни віддавали перевагу соціальним зв'язкам, які, з одного боку, виступали гальмом для модернізації, а з іншого давали змогу зберегти етнокультурну ідентичність, що становила підставу для варіативного формування новочасної білоруської нації.

Однак були й інші, традиційніші способи «включення» селян у національний рух. Зокрема, після смерті Т. Шевченка ще довго серед сільських людей ширилися чутки про те, що Кобзар живий. Звісно, що чинна губернська влада Києва сприймала цей селянський погалос за такі собі «національні вихідці», тут перше слово було за «малоросійськими пропагандистами». Вони користалися з того, що сільський простолюд із різних регіонів приходив на Шевченкову могилу, розповідали про колишні «гайдамацькі, запорізькі та козацькі часи». Паломників діяти так спонукали причини здебільше сакрального порядку, а саме прагнення помолитися за душу Великого Тараса («бажання послухати божественну літургію») [9, 38–39].

Зростання «присутності» селянства у національному русі, спричинилося численним прирощуванням освіченості, що простежуємо в кількості вихідців із селян, охоплених на початку ХХ ст. різними формами навчання [2, 288–291].

Важливим щодо поживлення модерних процесів було те, що відомі діячі національного пробудження Білорусі виступали за створення патріотичних шкіл. Особливо активними були В. Івановський, К. Каганець, Я. Колас, Я. Купала, Я. Журба, М. Богданович, А. Шашкевич, В. Ластовський, С. Палуян та ін. Зокрема, один із основоположників нової білоруської літератури Якуб Колас (справжнє ім'я та прізвище – Костянтин Міцкевич) у 1906 – 1907 рр. організував поблизу Стовбців (Стоубцау) приватну нелегальну школу. У ній здобувало освіту 12 дітей. Це був перший у Білорусі заклад з білоруською мовою навчання. У свою чергу відомий публіцист, прозаїк, літературознавець, засновник білоруської професійної літературної критики Сергій Полуян вважав, що народна (селянська) школа повинна перетворитися на осередок розповсюдження білоруської мови. Він належав до тих представників національного пробудження, які першими ставили питання про «націоналізацію школи». Власне історію важко визнати чинником національного пробудження селян, однак саме національну історію в сільських школах не вивчали [14, 16–17].

Для того, щоб білоруси стали сильною нацією, щоб змогли завоювати собі загальнолюдські права, Янка Журба відзначив дві умови: «Потрібно якнайбільше світла дати білорусам, бо темнота – головна причина нашого тяжкого становища; а ще – підняти національну свідомість білорусів, розбудити їхні сонні розуми, щоб не були такими затьмареними, як до цього часу, щоб важкі умови життя змінилися на краще. Тільки тоді мертва Білорусь знову почне життя, відродившись заново» [20, 481].

Зі свого боку, прогресивна українська інтелігенція також зробила чимало, щоб донести друковане слово до трудових мас, які були позбавленні, по суті, освіти, світла і бачення. Посилаючись на праці українців, білоруські письменники, публіцисти закликали земляків брати приклад з їхнього доброго починання. Так, білоруси дізнавалися, що у Полтавському земстві було відкрито 14 нових бібліотек, 20 окремих земських книгарень, що харківські робітники побудували за свій рахунок (114 тис. рублів) будинок, де розмістилися театр, бібліотека, ремісничі і початкова школи [9, 38]. Інша інформація

Гриценко Г. Селяни у напшотворчих процесях України і Білорусі

стосувалася української «Просвіти», яка налічує 140 тис. членів, має у різних місцях 74 відділи, 2468 народних читалень та ін. Зокрема, у 1887 р. Товариство придбало по 50 книг білоруських видань «О Скоринє» і «Молитвеникь для детей», 10 книг «Угорська Русь» [6, 15–16].

Вибух революції 1917 р. і проголошення інтелігенцією гасел українського і білоруського національних рухів поставило в однакову ситуацію і тих селян, котрі до того часу залишалися поза впливом будь-якої ідеологічної вітчизни, і тих, хто внаслідок просування по суспільній драбині піддався впливові російської чи польської національної ідеології. Обидві групи стали перед потребою свідомого вибору ідеологічної вітчизни. У перші місяці української національної революції здавалося, що вибір буде зроблений на користь українського національного руху. І російськомовна інтелігенція українського походження, і селяни з глухих сіл висловлювали свою підтримку української ідеї та Центральної Ради. Однак з ускладненням ситуації в імперії погляди жителів України втратили свою однозначність. Селяни дуже часто відрікалися від будь-якої національної ідеології, повертаючись до самовизначення «тутешні, мужики, православні» [19, 183–185]. Зумовлено це було не примітивізмом, а почуттям браку ідентифікації із запропонованою українським національним рухом ідеологічною вітчизною.

Висновки. Білоруси та українці протягом декількох століть перебували під сильним впливом польської і російської ідеологічних батьківщин. Українська і білоруська ідеологічні батьківщини розвинулися пізніше, і лише під час Першої світової війни і революції вони почали служити моделлю для широких мас. Попри несприятливі умови свого формування і поширення, українська і білоруська ідеологічні батьківщини мають стабільний характер. Однак сфера їхнього впливу, особливо серед селянства, залишається обмеженою.

Видається очевидним, що на межі XIX – початку XX ст. за модель для білоруського національного руху більшою мірою слугував рух український. Однак немає сумніву, що, незважаючи на всі негаразди, формування білоруської нації та постання незалежної Білорусі є процесом історично об'єктивним і невідворотним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беларуская фалькларыстыка. Збіранне і даследаванне народнай творчасці ў 60-х гадах XIX – пачатку XX ст. – Мн. : Навука і тэхніка, 1989. – 322 с.
2. Белокопский И. Крестьянство и народное образование / Иван Белокопский // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. 6. – М. : Изд-е И.Д. Сытина, 1911. – С. 288–302.
3. Біч М. Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы / Міхась Біч. – Мн. : Медисонт, 2006. – 440 с.
4. Бовуа Д. Шляхчич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа; пер. з фр. З. Борисюк. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 421 с.
5. Булгаков В. История белорусского национализма / Валерий Булгаков. – Вильнюс : Институт белорусистики, 2006. – 331 с.
6. Выказь руху книжок, котрі Товариство закупило або даром достало // Просвіта 1886. – Л. : Зь друкарнь Товариство ім. Шевченка, 1887. – С. 15–16.
7. Игнатенко А. Хрестоматия по истории Белоруссии : С древних времен до 1917 года / Александр Игнатенко. – Мн. : Издательство БГУ, 1977. – 470 с.
8. Из печатного и рукописного наследия / К. Калиновский / Ин-т истории партии при ЦК КП Белоруссии – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Минск Беларусь 1988. – 207 с.
9. Ільїн А., Гарбачык М. Нацыянальнае адраджэньне пачатку XX ст. : беларуска-ўкраінскія повязі / Александр Ільїн, Микола Гарбачык // Спадчына. – 2000. – № 2. – С. 37–57.

10. Каліноўскі К. За нашу вольнасць. Розчынні, дакументы / [уклад., прадм., паслясл., і камент. Г. Кісялева]. – Мн. : Беларус. Навука, 1999. – 202 с.
11. Карский Е. Ф. К вопросу об этнографической карте белорусского племени / Евфимий Карский. – Б.м., 1902. – 16 с. (фрагмент).
12. Оправхата П. Сільскі масовкі і рэвалюцыйнае сялянства / Петро Оправхата. – К. : Т-во «Просвещение», 1907. – С. 3–19.
13. Памятные книжки белорусских губерний [Электронный ресурс] / Национальная библиотека Беларуси. – Мн., 2012.
14. Перцаў В. Гістарычная думка ў Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. / Владимир Перцаў // Весті Акадэміі навук Беларускай ССР. Сэрыя грамадскіх навук. – Мн. : Навука і тэхніка, 1957. – № 2. – С. 15–27.
15. Присяжнюк Ю. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. / Юрій Присяжнюк // Історія України. – К., 2000. – № 3. – С. 9–10.
16. Рышард Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX – XX ст. / Рышард Радзік // Беларускі гістарычны агляд. – Мн., 1995. – Том 2. – Сшыток 2. – С. 195–228.
17. Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. : в контексте Центрально-Восточной Европы / Павел Всеволодович Терешкович. – Мн. : БГУ, 2004. – 223 с.
18. Токць С. Беларускі нацыянальны рух XIX – пачатку XX ст. у кантэксце нацыянальных рухаў народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы / Сергей Токць // Нацыянальныя пытанні. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў. – Мн. : БГУ, 2001. – 125 с.
19. Церашковіч П. Сацыяльныя перадумовы фарміравання ўкраінскай і беларускай нацыянальных супольнасцей у XIX – пачатку XX ст. / Павел Церашковіч // Беларусь-Україна : гістарычны вопыт узаемаадносін / [пад рэд. Навіцкі У. І.]. – Мн. : Ін-т гісторыі, 2004. – С. 182–186.
20. Цішка Гартны. Думкі беларуса // Наша ніва. – 1909. – № 33. – С. 481.
21. Цуба М. Беларускі нацыянальны рух на пачатку XX ст. / Міхаіл Цуба // Беларускі гістарычны часопіс. – 1996. – № 1. – С. 182–191.

REFERENCES

1. Belaruskaya falklarystyka. Zbiranne i dasledavanne narodnay tvorchasti ў 60-kh gadakh XIX – pachatku XX st. – Мн. : Navuka i tekhnika, 1989. – 322 s.
2. Belokonskiy I. Krestyanstvo i narodnoe obrazovanie / Ivan Belokonskiy // Velikaya reforma. Russkoe obshchestvo i krestyanskiy vopros v proshlom i nastoyashchem. – Т. 6. – М. : Izd-e I.D. Sytina, 1911. – S. 288–302.
3. Bich M. Gistarychny shlyakh belaruskay natsyi i dzyarzhavy / Mikhas Bich. – Мн. : Medisont, 2006. – 440 s.
4. Bovua D. Shlyakhtich, kripak i revizor. Polska shlyakhta mizh tsarizmom ta ukraïnskimi masami (1831 – 1863) / Daniel Bovua; per. z fr. Z. Borisyuk. – К. : INTYEЛ, 1996. – 421 s.
5. Bulgakov V. Istoriya belorusskogo natsionalizma / Vale-riy Bulgakov. – Vilnyus : Institut belorusistiki, 2006. – 331 s.
6. Vykaz rukhu knizhok, kotri Tovaristvo zakupilo abo darom dostalo // Prosvita 1886. – L. : Z drukarn Tovaristvo im. Shevchenka, 1887. – S. 15–16.
7. Ignatenko A. Khrestomatiya po istorii Belorussii : S drevnikh vremen do 1917 goda / Aleksandr Ignatenko. – Мн. : Izdatelstvo BГУ, 1977. – 470 s.
8. Iz pechatnogo i rukopisnogo naslediya / K. Kalinovskiy / In-t istorii partii pri TsK KP Belorussii – fil. In-ta marksizma-leninizma pri TsK KPSS. – Minsk Belarus 1988. – 207 s.
9. Piin A., Garbachyk M. Natsyyanalnae adradzhenne pachatku XX st. : belaruska-ўkraïnskiya povyazi / Aleksandr Ilin, Mykola Garba-чык // Spadchyna. – 2000. – № 2. – S. 37–57.
10. Kalinouski K. Za nashuyu volnasts. Rozchynni, dakumenty / Uklad., pradm., paslyasl., i kament. G. Kisyaleva. – Мн. : Belarus. Navuka, 1999. – 202 s.
11. Karskiy Ye. F. K voprosu ob etnograficheskoy karte belorusskogo plemeni / Yevfimiy Karskiy. – В.м., 1902. – 16 s. (fragment).
12. Opravkhata P. Silski masovki i revolyutsiyne selyanstvo / Petro Opravkhata. – К. : Т-во «Prosveshchenie», 1907. – S. 3–19.

Гриценко Г. Селяни у напшотворчих процесах України і Білорусі

13. Pamyatnye knizhki belorusskikh guberniy [Elektronnyy resurs] / Natsionalnaya biblioteka Belarusi. – Mn., 2012.

14. Pertsay V. Gistarychnaya dumka y Belarusi y XIX – pachatku XX st. / Vladimir Pertsay // Vestsi Akademii navuk Belaruskay SSR. Seryya gramadskikh navuk. – Mn. : Navuka i tekhnika, 1957. – № 2. – S. 15–27.

15. Prysiazhniuk Yu. Vplyv mentalnosti ukrainskoho selianstva na riven yoho osvichenosti u druhii polovyni KhKh st. / Yurii Prysiazhniuk // Istoriia Ukrainy. – K., 2000. – № 3. – S. 9–10.

16. Ryshard R. Prychyny slabasti natsyyatvorchaga pratsesu belarusa y XIX – XX st. / Ryshard Radzik // Belaruski gistarychny aglyad. – Mn., 1995. – Tom 2. – Sshytok 2. – S. 195–228.

17. Tereshkovich P. V. Etnicheskaya istoriya Belarusi XIX – nachala XX v. : v kontekste Tsentralno-Vostochnoy Yevropy / Pavel Vse-volodovich Tereshkovich. – Mn. : BGU, 2004. – 223 s.

18. Tokts S. Belaruski natsyyanalny rukh XIX – pachatku XX st. u kanktektse natsyyanalnykh rukha y naroda y Tsentralna-Uskhodnyay Ye yropy / Sergey Tokts // Natsyyanalnyya pytanni. Materyaly III Mizhnarodnaga kangresa belarusa y. – Mn. : BGU, 2001. – 125 s.

19. Tserashkovich P. Satsyyalnyya peradumovy farmiravannya ykrainskay i belaruskay natsyyanalnykh supolnastsey u XIX – pachatku XX st. / Pavel Tserashkovich // Belarus-Ukraina : gistarychny vopyt uzaemaadnosin / [pad red. Navitski U. I.]. – Mn. : In-t gistoryi, 2004. – S. 182–186.

20. Tsishka Gartny. Dumki belarusa // Nasha niva. – 1909. – № 33. – S. 481.

21. Tsuba M. Belaruski natsyyanalny rukh na pachatku XX st. / Mikhail Tsuba // Belaruski gistarychny chasopis. – 1996. – № 1. – S. 182–191.

Статтю подано до редакції 09.03.2016 р.